

УДК 94(36):801.311

DOI: 10.30840/2413-7065.3(68).2018.147205

ДО ПЕРСПЕКТИВ ІНДОІРАНСЬКОЇ (АРІЙСЬКОЇ) ТРАДИЦІЇ У ТЛУМАЧЕННІ ГІДРОНІМІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (НА ПРИКЛАДІ СЕМАНТИЧНОГО ГНІЗДА «ВОДА», «РІКА»)

Сергій НАЛИВАЙКО

orcid.org/0000-0001-8162-1340

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті на прикладі семантичного гнізда «вода», «ріка» розглянуто перспективи гідронімних досліджень Східної Європи у контексті залучення мовної, культурної, епічної, міфологічної, історичної традиції індоіранських (арійських) народів. Теза про східноєвропейську батьківщину індоіранських народів, що здобуває все більшої підтримки у сучасній історичній науці, закономірно вимагає комплексної верифікації конкретним ономастичним матеріалом. У цьому розумінні висновки гідронімних досліджень з огляду на джерельну специфіку цієї ономастичної категорії слід вважати одним із вирішальних аргументів у контексті переконливого розв'язання «індоєвропейської проблеми», відтворення ранньої історії індоіранських народів, реконструкції етнокультурних процесів у Східній Європі у давню добу. Розглянутий у статті матеріал незаперечно засвідчує факт відбиття у гідронімії Східної Європи низки індоіранських й – вужче – індоарійських термінів на позначення води, ріки – ар (arsu), dāni, sindhu, jala, rapī, udra), padī, vār, atvi, dub, par та ін., що, виходячи з семантичної типології гідронімних найменувань, дає підстави вважати цю частину гідронімікону одним із найбільш архаїчних шарів східноєвропейської гідронімії, що сходиться у своїх витоків до періоду індоєвропейської мовно-культурної спільності. Ця обставина, своєю чергою, обумовлює методологічну потребу перегляду традиційної концепції паніранізму у підходах до тлумачення східноєвропейської (зокрема скіфсько-сарматської) ономастики у бік ширших індоіранських (арійських) інтерпретацій, розширює перспективу тлумачення східноєвропейської гідронімії за рахунок індоарійської мовно-культурної традиції, спростовує низку необґрунтованих етимологій вітчизняної ономастики, пропонує нові, переконливіші тлумачення численних східноєвропейських гідронімів. Автор вважає, що подальші ономастичні дослідження у царині східноєвропейської гідронімії (зокрема, розгляд її крізь призму інших семантичних гнізд) додатково обґрунтують таку наукову позицію.

Ключові слова: етнокультурний процес; індоєвропейська проблема; ономастика; гідронімія; індоіранці (арії); Східна Європа; методологія; принцип семантичних гнізд; семантичне гніздо «вода», «ріка»; санскрит; індоіранська традиція.

THE QUESTION OF THE PROSPECTS OF INDO-IRANIAN (ARYAN) TRADITION IN THE INTERPRETATION OF HYDRONYMY OF EASTERN EUROPE (AS EXEMPLIFIED BY THE SEMANTIC FAMILY OF WORDS “WATER”, “RIVER”)

Serhii NALYVAIKO

Candidate of Historical Sciences,

senior research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

© Наливайко С.

Annotation. *The article examines the prospects of hydronymic research in Eastern Europe in the context of linguistic, cultural, epic, mythological, and historical traditions of the Indo-Iranian (Aryan) people, using the example of the semantic family of words “water”, “river”. The thesis about the East European homeland of the Indo-Iranian peoples, gaining ever greater support in modern historical science, naturally requires comprehensive verification by a specific onomastic material. In this sense, the conclusions of hydronymic research, taking into account the source specifics of this onomastic category, should be considered among the decisive arguments for a convincing solution to the “Indo-European problem”, the reproduction of the early history of Indo-Iranian peoples, and the reconstruction of ethnocultural processes in Eastern Europe in the old days. The data considered in the article undoubtedly confirm the presence of a number of Indo-Iranian and, more narrowly, Indo-Aryan terms for the designation of water and river in the hydronymy of Eastern Europe, that is ap (apsu), danu, sindhu, jala, pani, uda (udra), nadi, vār, ambu, dub, nar, etc. This fact, based on the semantic typology of hydronymic names, gives grounds to consider this part of the hydronymicon one of the most archaic layers of the Eastern European hydronymy that dates back to the period of the Indo-European linguistic and cultural community. This, in turn, causes the methodological need for revising the traditional concept of pan-Iranism in the approaches to the interpretation of Eastern European (in particular, Scythian-Sarmatian) onomastics toward wider Indo-Iranian (Aryan) interpretations; extends the prospects of interpreting Eastern European hydronymics at the expense of the Indo-Aryan language and cultural tradition; refutes a series of unreasonable etymologies of domestic onomastics, offering instead new, more convincing interpretations of numerous East European water names. The author believes that further onomastic studies in the field of East European hydronymy (in particular, its consideration through the prism of other semantic families), will additionally substantiate such a scientific position.*

Key words: *ethnocultural process; Indo-European problem; onomastics; hydronymy; Indo-Iranian (Aryans); Eastern Europe; methodology; semantic family principle; semantic family “water”, “river”; Sanskrit; Indo-Iranian tradition.*

Вагоме значення ономастичних джерел для реконструкції найдавнішого періоду східноєвропейської історії неzapе- речне.¹ Окрім серйозного самостійного інтересу, етимологічні студії спроможні відкрити ширшу перспективу інтерпретації етнокультурних процесів регіону у розглядувану добу в цілому, бо ж, як відомо, власна назва характеризує не лише об'єкт, але й суб'єкт називання [29, с. 5]. Актуальність звернення до цього величезного пласта інформації особливо зростає за сучасних умов, коли про відсутнє розширення джерельної бази з давньої історії Східної Європи пере-

важно не йдеться, а у царині індоєвропейських досліджень, переповнених здогадами, гіпотезами, припущеннями, а часто й свідомими перекрученнями, на повен зріст постала проблема критерію, спроможного підвести під сучасну індоєвропеїстику надійний науковий ґрунт. Тож і перспективи ономастичної галузі історичної науки, що має у своєму розпорядженні значний і до того ж практично незадіяний джерельний потенціал, цілковито очевидні.

З усієї сукупності ономастичних даних гідронімія справедливо вважається найбільш консервативною, стійкою, опірною щодо змін ономастичною категорією [29, с. 160]. Гідроніми, за спільним визнанням дослідників, формують одну

¹ З огляду на редакційні вимоги до максимального обсягу наукової статті матеріал подається у скороченому варіанті.

з найглибінніших закодованих інформативних систем, що вміщують різночасові, різномовні, специфічні формально-семантичні підсистеми [9, с. 3-4]. Відтак східноєвропейська гідронімія несе з глибин тисячоліть у закодованому вигляді винятково цінну історичну інформацію про минуле цих земель. Добути цю інформацію, використавши її у справі історичної реконструкції, – непросте, проте цілковито досяжне завдання, і за належного методологічного підходу ці джерела вже сьогодні готові заговорити до сучасника.

Лінгвістична концепція індоєвропейського Північного Надчорномор'я у порівняльно-історичному мовознавстві вже тривалий час перебуває під знаком своєрідного «паніранізму». Концептуальна праця дослідника античності М. Ростовцева «Эллинство и иранство на юге России» [26], що рівно століття тому побачила світ, як і вже «класична» нині теза авторитетного іраніста В. Абаева про те, ніби «все, що не пояснюється з іранської, не піддається тлумаченню взагалі» [2, с. 37], обумовили ту специфічну історіографічну обставину, що й нині погляд на етнокультурну ситуацію у Північному Надчорномор'ї переважно не виходить за межі погляду про безперечне іранство давнього населення регіону (насамперед скіфів і сарматів). Здавалося б, за сучасного стану знань наявність у розглядуваному ареалі якогось іншого індоєвропейського етносу справді малоймовірна. Проте це не так. Основний лінгвістичний висновок у цьому розумінні той, що значна частина матеріалу, який потрапляє в рубрику «нескіфське у скіфському» (власне, неіранське у скіфському), виявляє виразні індоарійські особливості, протиставлені іранським

як у лексиці, так і у фонетиці [20; 33, с. 31, 61]. Тож і безперечна, за всіх можливих коректив, наявність «іранців» у давньому Північному Надчорномор'ї закономірно викликає думку і про наявність десь у відносній часовій і територіальній близькості їхніх індоарійських родичів, праіндійців.

Навіть більше: видається вкрай дивним, що цілком природна та логічна, виходячи із засад індоєвропейістики як наукового напрямку, думка про паритетне перебування на землях Східноєвропейської рівнини індоарійців, по суті, до межі ХХ-ХХІ ст. так і не була висловлена в науці. Втім, припускає О. Трубаčov, якби це і трапилося, навряд чи на неї очікував би сприятливий прийом, наскільки про це можна судити з того швидше негативного ставлення, з яким свого часу були зустрінуті нечисленні та несміливі голоси з цього приводу [33, с. 157]. Проте наука не стоїть на місці, й останні десятиліття позначилися вагомими зрушеннями у питанні актуалізації тези про індоарійський субстрат в ономастиці Приазов'я, Північного Надчорномор'я та Східної Європи загалом [16–20; 33]. Нині вже цілком очевидно, що саме звернення до мовного, культурного, міфологічного спадку індоарійських народів у багатьох випадках дає змогу надати аргументованих і переконливих відповідей на численні питання, які не можуть настільки або більш вдало бути пояснені із залученням власне іранської традиції. Тож на порядку денному стоїть завдання узагальнення й систематизації цього вже значного на сьогодні матеріалу, що його ми водночас розглядаємо і в контексті додаткового обґрунтування й верифікації означеного наукового напрямку.

Як конкретний приклад в реалізації згаданого підходу пропонуємо читачеві звернутися до тлумачення східноєвропейської гідронімії, використавши як методологічне підґрунтя принцип семантичних гнізд (полів), аргументований у класичних етимологічних працях і неодноразово використовуваний у новітніх ономастичних дослідженнях [8, с. 79; 15, с. 116–118; 31, с. 21–22 та ін.]. При цьому систематизацію східноєвропейського гідронімного матеріалу вважаємо за доцільне розпочати з семантичного пласта, що охоплює коло значень «вода», «ріка» та близьких за змістом понять. Закономірно, що саме назви з подібним внутрішнім змістом слід найперше очікувати при етимологізації архаїчної гідронімної лексики [9, с. 47].

Санскрит подає низку термінів на позначення води, ріки – *ap* (*ab*, *āpa*, *apas*, *apsu*), *danu*, *sindhu*, *jala*, *pani*, *uda* (*udaka*, *udra*), *nadi*, *vār*, *ambu*, *dub*, *nar* та деякі інші [38, с. 47, 59, 83, 183, 191, 414, 613, 943, 1217, 1332], що їх ми розглянемо нижче у прикладанні до гідронімії Східної Європи.

1. *Ap*, *apas* «вода», «води».

У ритуальних ведійських текстах води переважно означаються словом *ap* (авест. **āpa*- (**ap*-), іран. *ari* «вода»), значно більш вжитковішим за його синоніми. Санскр. *ap* «вода» має і форму *ab*, як у назвах *Пенджаб* «П'ять Річок», «П'ятиріччя»; *Доаб* «Дворіччя» (від перс. *dō* «два» та *āb* «вода», «річка»), де *āb* збігається з іранською формою (пор. *Мурґаб* – річка в Середній Азії (туркм. *Murgap*), *Сурхаб* – л. п. Амудар'ї); перс. *ab(i)* (пор. *Abi-Hind* «річка Інд») тощо. Компонент *ab* формує у санскриті двочленний термін *abhra* «повітряний простір; небо; хмара» (досл. «яка несе

воду», «водоноша») [38, с. 79], що на слов'янському ґрунті прибрало форми *абла-абла-обла* (пор. рос. *облако*, *облока* руських билин: «Птицей-соколом летать под оболока»; принагідно звернемо увагу і на близькість індоар. *nabhāsa* та балто-слов. **nebes* «небеса») [22, с. 53; 31, с. 527]. Санскр. *abhra* споріднене і з д.-грец. *ἀφρός* «піна», відбите, зокрема, в імені богині родючості *Афродіти*, яке принагідно надається до тлумачення як «Хмародайна» або «Вододайна» (пор. боспорський епітет Афродіти – *Апатура* (*Απατούρη*), нібито від д.-грец. *απατάω* «обманювати», *απατη* «оманлива», обґрунтований народно-етимологічною легендою і давньогрецьке походження якого безсумнісно [33, с. 15]; пор. натомість санскр. прикметник *aptur* «той, що перетинає води», який часто вживається як епітет богів і зазвичай означає божественний напій сому, що змішується з водою).

У міфологічній традиції арійських народів *Апа* – жіноче божество, уособлення води. Геродот (IV, 59) оповідає про скіфську богиню *Апі* (д.-грец. *Ἄπι*), ім'я якої виразно відбиває її зв'язок із водою [11, с. 7 і прим. 25], ототожнюючи її з Геєю давньогрецької міфології, а також, відповідно до скіфської генеалогічної легенди, називає дружиною Папая-Зевса. Як вважає скіфолог Д. Раєвський, у даному випадку йдеться про поширений в уявленнях і.-є. народів міфологічний мотив шлюбного союзу неба як чоловічого начала (Папай) із землею (водою) як жіночим началом (Апі) [25, с. 44]. Ім'я *Опоія* (д.-грец. *Ὀποίη*) мала дружина скіфського царя Ар'япіта (Hist., IV, 78). Слід вказати й на широку популярність в образотворчих пам'ятках Північного Надчорномор'я образа змієної

богині, у якій найчастіше вбачали саме Апі (пор. змія *Апена*, *Апона* єгипетської міфології) [25, с. 50].

Апага – інша назва Гангі, а також священна річка у південній частині епічної Курукшетри, назву яких складають санскр. *ара+га*, де *ара* «вода, ріка», а *га* «текти, бігти, плинути» [38, с. 341], тож *Апага* означає «Водоплинна, Водобіжна», власне, «Ріка» (пор. у зв'язку з цим східноєвропейські гідроніми на *-га* – *Ствига*, *Немига* і под.) [9, с. 211]. *Сваргапага* «Небесна Апага» – назва Молочного Шляху, утворена з санскр. *svarga+apaga*, де *svarga* «небо; небесний рай» (*svar* «небо» + *ga* «дорога, шлях» [38, с. 1281] (пор. компонент *-га* у слов. *дорога*)).

Відповідники індоіран. *ар, арі* «вода», «річка» у балтійських мовах представлені балт. **ур-*, лит. *ūrė*, латис. *ure*, прус. *аре* з аналогічним значенням [29, с. 202; 21, с. 61]. Для балтійської гідронімної традиції спосіб утворення водних назв за допомогою цього елемента взагалі досить продуктивний. Кілька сотень утворень такого типу з другим членом *урė/уріс/уріс* відзначено у східнобалтійській області, пор. *Alurė, Audurė, Barturė, Dainurė, Daugurys, Druskurė, Elksnurė, Gelžurė, Karnurė, Šešurė, Šilurė, Šventurė, Vandurė, Vebrurė* та ін. Зазначений тип представлений також низкою прикладів у прусській гідронімії – *Berukary, Kirsnarpe, Rinarpe, Sarape, Wangraria* тощо [32, с. 238].

Як найбільш очевидний приклад такого роду у гідронімії Подніпров'я вказувалося, зокрема, на річкову назву *Апака* (*Опака*), л. п. Сейму, що у лінгвістичній літературі переважно трактувалася як безсумнівний іранізм. Втім широке побутування апелятивів *урė/уре/аре* на теренах Центральної та

Західної Європи (йдеться, зокрема, про композити з *-ара* у формі *-ре, -фе, -аф* тощо) [32, с. 9, 162; 9, с. 81], Росії (низку топонімів Псковщини на *Опак-, Опок-* подає М. Карамзін), фракійській (*Αξι-οπα, Βιρδ-απα, Ζάλδ-απα*) та іллірійській областях (*Μεσσο-άπ(ο), Col-απισ, Sal-απα*) роблять однозначну іранську мовну атрибуцію згаданої основи вкрай проблематичною, обумовлюючи принципово відмінний погляд на неї як таку, що належить до шару архаїчної європейської гідронімії [34, с. 483]. Подібний висновок О. Трубачов поширює і на гідронім *Стрипа*, л. п. Дністра, другий компонент якої В. Петров схильний атрибутивувати як балтійський [24, с. 87]. У згаданому словотвірному контексті слід також згадати реконструкцію О. Трубачовим здогадно індоарійської основи **súb(h)ri apa* «світла вода» (без іранського відповідника), яку дослідник пов'язує з топонімом *Сібриана* (*Σιβριανα*), локалізованим у II ст. Клавдієм Птоlemeєм на території сучасної Кубані, а також гідронімів *Σούρουβα* < і.-е. **sur-* «кислий» = «Кисла Вода» і *Μαρούβιος*, п. Азовського моря, етимологічно «Мертва вода», «Мертвовод» [33, с. 59, 79-81].

Серед інших східноєвропейських гідронімів, у назвах яких, імовірно, слід вбачати компонент *ар* «вода», наведемо такі водні найменування, як *Уна*, *Упинька* (п. *Вупенки*; за В. Топоровим й О. Трубачовим, у випадку назв *Вупенка*, *Упинька* йдеться про слов'янське переосмислення в плані зменшуваних суфіксальних утворень на *-енка-, -инька-* балтійського форманта *-in-* від первісного балт. *уре* «річка» [32, с. 164, 211, 237]), *Апока*, *Апочка*, *Опака* (пор. *Апоков Колодязь*, XVII ст. – яр біля л. п. Бабки у бас. Сіверського Дінця), *Опочка* (назва

передбачає первісне *Опака*; варіанти *Апока*, *Опока* з кореневим *о*, очевидно, постали під впливом фонетичної близькості з апелятивом *опока* «осадова гірська порода, кремениста глина» (за ймовірної лінгвістичної спорідненості обох термінів)), *Апажа* (тут *ж* передбачає старіше *-g-*, що відбиває первісне *-k-* [32, с. 222]; щодо суфікса *-жа* у гідронімах див. також: [34, с. 480]), *Опочна*, *Опічна*, *Опечень*, а також гідроніми типу *Натона*, *Жукона*, *Ужена* і под. У другому компоненті назви *Неропля*, л. п. Другі вбачали відбиття балтійського гідроніма **Ner-up-* / **Ner-ap-* (пор. лит. *Nar-upė*) [32, с. 170-171] (щодо компонента *nar/ner* див. нижче). Припускалося також, що у гідронімі *Гапа*, п. п. Зах. Бугу, балт. *ape* «річка» засвоєне зі слов'янським протетичним *г* [9, с. 73].

Назву *Сванá* (вар. – *Сванá*), п. п. Сейму, Я. Розвадовський зводить до іран. **su-ār-* «хороша вода» [39, с. 9] (пор. авест. *hvāri-*) з подальшою субституцією початкового приголосного (пор. точний семантичний відповідник у вигляді назви *Доброводка*, л. п. Свапи); тут і *Вонка*, п. п. Свапи (пор. також *Вонь*, *Вонец*, *Вонля*, п. п. Мокрянки (!)). Щодо назви *Дупа* (вар. *Duba*), п. п. Серета, то О. Трубочов припускав членування назви на **du-ara*, де перший компонент – числівник *du-* «два», тобто **du-ara* тлумачиться як «місце роздвоєння ріки» (пор. д.-інд. *dvīpa-* «острів» < **dvi-āra-* < **dvi-āra-* «дві води», «дві річки») [34, с. 557] (пор., втім, гідронімний пласт на *dub-* нижче у цій статті).

Різновид санскритського апелятива *áp* – *apsú*, відбите, зокрема, в індоар. *apsarā* [38, с. 59], означається як водна й небесна діва, тотожна українській русалці (принагідно закцентуємо увагу на

семантичній відповідності початкових компонентів у термінах *ap-sarā* і *русалка*, на якій, втім, тут немає можливості зупинитися детальніше) [20, с. 17]. З арійс. *apsú*, вочевидь, споріднене й шумер. *Abzu*, аккад. *Apsu* – у шумерсько-аккадській міфології світовий океан підземних прісних вод, що оточує землю, а також головний храм шумерського бога Енкі у м. Ерідуду (Ереду).

До східноєвропейських гідронімів із компонентом *apsú* слід віднести, зокрема, назву р. *Апишиця* (п. п. Тиси), що витікає з-під гори *Апецький Плаєць* біля с. *Водиця* на Рахівщині (тут і пот. *Апишинець* (л. п. Чорної Тиси), гребля *Апишинець*, г. *Апишенеска*, полон. *Апецка*, нп. *Апишиця* (суч. *Водиця*), *Вишня Апиша* (суч. *Верхне Водяне*), *Середня Апиша* (суч. *Середнє Водяне*), *Нижня Апиша* (суч. *Діброва*)) [28, с. 23]. До цього ж семантично-словотвірного ряду відносимо й назви *Псел* (*Псьол*, *Псло*, л. п. Дніпра) з його потоками *Пселець* і *Псельчик*, а також гідроніми *Псоля* (п. рук. Дніпра на Дніпропетровщині), *Псуря* (л. п. Ломпаді, вар. *Псурка*) і под., особливо часті в ареалі Лівобережного Подніпров'я [20, с. 206; 28, с. 451-452]. О. Бодяньський свого часу запропонував зближувати ці назви із кавказькими гідронімами типу *Пса*, *Псе*, *Сунса*, *Туансе* і под., споріднювані з адиг. *пси*, кабард. *псо*, черкес. *псе* «вода», «річка» (пор. також етнонім *псеци* (д.-грец. *ψησσοί*) боспорської епіграфіки) [14, № 9, 25, 972, 1015]. При цьому давньоєвропейський характер розглядуваного апелятива навряд чи дає підстави пов'язувати постання гідроніма *Псел* з міграціями носіїв адигських мов на лівобережжя Дніпра за доби раннього середньовіччя, як це робить, зокрема, О. Бубенок [5, с. 295].

2. *Danu* «вода», «ріка».

До найбільш надійних висновків ономастичної науки у царині тлумачення макрогідронімії Східної Європи слід віднести виокремлення і.-е. дієслівної основи *da-* «давати, дарувати, наділяти, обдаровувати» [38, с. 464] та її суфіксального розширення *-dan-/-don-* (індоар. **dā-ni* «вода», «ріка»), що й нині існує в осет. *don* «річка» [1, с. 366]. Згадана основа відбита, зокрема, в імені ведійської богині *Дану* – уособленні жіночого начала й первозданих, земних вод (джерел, криниць, колодязів), яке, відтак, означає «Дарувальниця (води, вологи, врожаю, багатства, добробуту)». Як, зрештою, і в теонімі *Дажбог-Даждзьбог* (*Дайбог, Дабог* західних і південних слов'ян), тобто «Давець-бог», «Датель-бог», а водночас і «Дощебог», оскільки й укр. *дощ*, рос. *дождь* сходять до цієї ж дієслівної основи [20, с. 269], варіант якої гіпотетично вбачали також у санскр. *dhan-* «текти», «бігти» [9, с. 13; 38, с. 508].

Назви на *Дон*- у східноєвропейській гідронімії становлять у своїй цілісності взаємопов'язаний гідронімний комплекс [24, с. 60-61]. Упродовж щонайменше трьох тисячоліть, беручи початок від непевних звісток про похід аргонавтів до Колхиди і головну річку Гіпербореї – *Ерідан-Ірідан*, що текла з Рипейських гір в океан (Hist., III, 115), компонент *-dan-/-don-* фіксується у назвах найбільших східноєвропейських рік – *Дон//Дін* (д.-грец. *Távaiç*), *Донець*, *Дунай* < *Dānubius* (герм. *Dōnawj-*), *Дністер* < *Dānastris*, *Дніпро* < *Dānapris* [35, с. 25-26], пор. також численні назви річок цього кореня на Північному Кавказі – *San-dan*, *Čar-dan*, *Xwas-dan*, *Sag-dan*, а також *Вардан-Օւարճանոս* «Кубань»,

фрак. *Sandanos*, *Родан* (лат. *Rhodanus*) – суч. *Рона* (фр. *Rhône*) у Франції та Швейцарії, *Дон* (англ. *Don*) в Англії, ірл. *Donnu* тощо [29, с. 15]. Назву *Távaiç* «Дон» В. Абаєв і собі пов'язував з д.-іран. **dānu-*, осет. *don* «вода», «річка» [2, с. 151, 162].

Ведучи мову про гідронімію з компонентом *dan*, О. Стрижак звертає увагу на крайні південно-східні точки цього ареалу. «Ідеться, – зазначає дослідник, – про назви річок типу *Йордан//Йордан* (д.-євр. *Jarden*, єгип. *Irdn*, у класиків *Jordanes*)... що тече кордоном Йорданії з Ізраїлем і впадає до Мертвого моря. Гідронім пояснюють на семітській основі. Однак те, що він здобуває відповідники на індоєвропейській території... наштотує на думку про існування стародавнього передньоазійсько-середземноморського гідронімного ареалу на *dan*, куди, крім *Йорданії//Йорданів*, входило ще й найменування р. *Radanu*, східної притоки р. Тігру, яке переключується з назвою р. *Родану* (суч. *Рона*) на півдні сучасної Франції і пояснюється на індоєвропейській, власне, на арійській основі» [29, с. 205]. З-поміж неназваних східноєвропейських гідронімів цього словотвірного гнізда вкажемо також на *Ірдинь* (з варіантами *Рдень, Ирден, Єрдан, Ірдень*), *Вердинь, Ярдань* і под. Членування зазначених назв на *Рьд+инь*, де **рьд* зводиться до значення «червоний», «рудий» [34, с. 613], сумнівне з низки міркувань.

3. *Sindhu* «вода», «ріка».

Індоар. *sindhu* (іран. *hindu*) «вода», «ріка» творить назву знаменитої ріки *Сіндгу-Інд*, від якої постала і сама назва *Індія*. Гімн «Рігведи» під назвою «Славлення Сіндгу» (RV, X, 75, 6) присвячений Сіндгу та його притокам. У ньому річки

біжать до Сіндгу, «як матері до дитини, як дійні корови, що мукають від молока», і «рине Сіндгу з голосним ревінням, як бик» (пор. Шевченкове щодо Дніпра як *реве Ревучий*). За ведами, Сіндгу перевершувала своєю могуттю всі плинучі річки, вона мчала через прямовисні кручі на землі й була «владикою і ватажком всіх плинучих вод».

У «скіфській» назві Танаїсу-Дону *Sinu* (у Плінія – «*Tanaim ipsum, Scythe Sinum vocant*»), а також самоназві тамтешнього племені *Sindoi* О. Трубочов вбачав легке спотворення (можливо, під впливом лат. *sinus* «затока») первісного сіндо-меотс. **Sindus*, ідентичного д.-інд. *sindhu* «ріка» [33, с. 31, 70]. Прикметно, що поряд із формою *sindhu* санскрит знає й суфіксально дооформлену форму *sindhula*. Припускаємо (всупереч усталеному глумаченню, пор.: [34, с. 606]), що саме тут варто пошукати відповідь на питання про семантичне наповнення гідроніма *Інгул*, п. п. Дніпра (*Χιγγυλόυς* Костянтина Порфирогенета, X ст., пор. гідронім *Hingol* у Пакистані), а також назви *Індол* – л. п. Мокрого Індолу в бас. Сиваша на західному березі Азовського моря [20, с.114-115; 28, с. 223]. Втрата початкового індоарійського *-s-* або субституція його на *-h-* закономірним чином пояснюється іранським характером назви.

4. *Jala* «вода».

Інший санскритський термін, що має значення «вода», «рідина» – *jala* [38, с. 415-416]. До індоарійських гідронімів із цим компонентом належать, зокрема, *Джала* «Вода» – п. Ямуни; *Джелам* «Повновода» – одна з п'яти річок Пенджабу, які формують загальну назву регіону; *Упаджала* (розкладається на *ира+jala*, де *jala* «вода, річка», а *ира* – префікс із значенням «менший, малий» [38, с. 194],

тож *Упаджала* – «Менша Джала», «Мала Джала», «Притока Джали»).

Є вагомим підстави вважати, що термін *jala* зі значенням «вода», «ріка» формує низку гідронімів Східної Європи з компонентами *джал-*, *джел-*, *джол-*, *джил-* і под. До таких ми відносимо, зокрема, назви *Джалга*, *Джольман*, *Монджил*, як і низку кримських гідронімів *Джелке-Чокрак*, *Ічки-Джолган*, *Ічкин-Джилга*, де перший компонент пов'язується з тюрк. *ич* «пити» [9, с. 163]. До цього семантичного ряду слід віднести ще один кримський потамонім *Суджилка*, що його складають *si+jala*, де *si* – префікс, що надає основному слову (*jala*) вищої якості, тож *Суджилка* означає «Добра вода», «Доброводка» (пор. цілковитий семантичний і словотвірний відповідник *Суній* із п. *Доброводкою*). У зв'язку з кримським ономастиком привертає увагу й топонім *Джаліта* як означення Ялти у Ідрісі (XII ст.) (VI клімат, 5 секція).

Припускаємо, що індоар. *jala* «вода» на слов'янському ґрунті трансформувалося в *Жал-//Жил-*, рясно відбите у східноєвропейській гідронімії. Серед назв із цим компонентом відзначимо, зокрема, гідроніми *Жалка*, *Жалень*, *Жалюнь*, *Жаленка*, *Жила* (пор. також низку гідронімів європейської частини Росії з першим компонентом *Жилая* (*Жилая Курья*, *Жилая Рельня*, *Жилая Мушня*, *Жилая Шача* і под.), *Жилка*, *Жилейка*, *Жилочка*, *Жиловка*, *Жилень*, *Желань*, *Желень*, *Жолонь* (*Жолонька*), *Желонья*, *Жолонька*, *Желомка* і под.). Серед альтернативних варіантів пояснення такого роду назв слід згадати семантично близьке балт. **gil-*, прус. *gillin-* «глибокий» (пор. балт. гідроніми типу лит. *Gilininkai*, *Gilieyen*; прус. *Gilde*, *Gilmen*, *Gelauwen*) [34, с. 517],

як і позицію О. Стрижака, що був схильний пов'язувати походження частини згаданих назв з етно-ойко-антропонімним компонентом Гел- (пор.: *Γελωνός* «Гелон», як іменувалися син Геракла та діви-змії, володарки Гілеї, й місто в «Будинії», а також *Γελωνοί* «гелони»), який на слов'янському ґрунті, на думку дослідника, мав би дати закономірне Жел- (> Жол-//Жал-//Жул-) [29, с. 103-104].

Вважаємо, що саме з індоар. *jala* «вода» доцільно співвіднести й низку гідронімів, яку в ономастичній літературі переважно зводили до балт. **gelž-* «залізо» [34, с. 481]. Прикметно, що наявність «залізних» річок (на кшталт *Железенка*, *Железинка*, *Железник*, *Железниця*, *Залазна*, *Зелезенка*, численні *Залізні* тощо) [28, с. 204] В. Топоров й О. Трубачов вважають істотною рисою дніпровської гідронімії [32, с. 187-188]. Враховуючи перехід ж-з, а також імовірні зміни форм назви, обумовлені народноетимологічними міркуваннями, до цього ряду, вірогідно, слід віднести і частину гідронімів на Жол- [28, с. 198], Зл- (*Зленька*, *Злинка*, *Злинь* і под.) [28, с. 214-215], Зол- (*Зольня*, *Золенка*, *Золя* та ін.) [28, с. 216], як і деякі з гідронімних утворень на Зелен-: *Зелениця*, *Зеленичка*, *Зеленка*, *Зеленча*, *Зелюня*, *Зеленичина*, численні *Зелені* тощо [28, с. 212-213].

5. *Ranī* «вода».

Серед індоарійських термінів з семантичним значенням «вода» та близьких до нього вкажемо також на дієслівну основу *rā* «пити, всмоктувати, поглинати» [38, с. 573, 612] із похідними *rapa* – «випивання», «пиття»; *ranī*, *rānīya*, *rāya*, *rāyo* «питво», «вода»; *rayoda* «даюча воду» – «хмара»; *rayodhi* «вмістилище води» – море, океан та ін. [38, с. 585-586, 612-613, 619]. *Пайошні* (*Ραυοσηνί*)

«Вододайна» – священна річка, згадувана в арійському епосі [38, с. 585].

Припускаємо, що саме з терміном *ranī* «вода» слід пов'язати другу частину гідроніма *Гіпаніс* (так в античні часи означувалася р. Кубань, а також однойменне місто у її низів'ях), що його більшість коментаторів зводили до д.-грец. *Ἴπλος* «кінь», перекладаючи цю назву як «Кінська річка». Л. Гулієва допускає вільний переклад цього гідроніма як «велика, сильна, буйна річка», мотивуючи його бурхливим характером течії і проводячи паралель з карач.-балк. *кьобхан* «скажена», «яка мчить, немов кінь» [12, с. 63]. Таке тлумачення видається штучним вже тому, що топонімічний «двійник» Кубані Південний Буг (також *Гіпаніс*, за Геродотом (Hist., IV, 52)) має спокійний рівнинний характер течії. Очевидно, слід погодитися з В. Ніконовим, що д.-грец. *Ἰπανίς* з усією сукупністю його «кінських» інтерпретацій є усього лише переосмисленням місцевої назви, що існувала на Кавказі, за зовні подібним давньогрецьким словом [23, с. 131]. Як зазначав з цього приводу Г. Шрамм, варіанти *Кубань* і *Гіпаніс* у своєму звучанні розійшлися так далеко, що тривалий час лінгвістам не спадало на думку зводити обидві назви до спільного кореня [35, с. 125]. Водночас вони переконливо членуються відповідно на *Гі-паніс* та *Ку-бань*, де компонент *пані-бань* зближується з індоар. *ranī* «вода, ріка». Прикметно, що адигейський варіант назви Кубані – *Псижь*, зафіксований у нартському епосі, а також низці античних джерел, і собі споріднюється з адиг. *пси* «вода», «річка», і.-е. **ara* «вода», індоар. *apsa*, *apsu* «те саме» (див. вище) [38, с. 23, 47]. Зв'язок згадуваних назв із поняттям «вода», «річка» засвідчений і в етимології

С. Вербича, який тлумачить гідронім *Кубань* (у бас. Верхнього Дністра) як фонетично трансформовану форму *Кубань* < *Кувбань* < *Ковбань*, зближуючи її з укр. діал. *кубан'а* «русло річки», *ковбан'а* «вир у річці», блр. діал. *кубаня* «вибоїна» < прасл. **kъlbanā* [6, с. 57–58]. Що ж стосується переходу *-p-* в *-b-* в середині слова (як у випадку *Кубань* < *Гіпаніс*), цей лінгвістичний факт, на думку Г. Шрамма, не виходить за рамки закономірних фонетичних процесів [35, с. 109].

У контексті розглядуваної основи слід сказати і про досі переконливо не витлумачену назву *Ірпінь* (вар. *Рпень*, *Ропінь*, *Рупінь*, *Орпень*, *Вірпінь*) – п. п. Дніпра на Київщині, стосовно якої припускали зв'язок з і.-е. *pi* (праслов. *pi-ti*) «пити» або ж зводили до слов'янського кореня **rъp-/ripa* «яма», оформленого формантом *-ъп-/in-* (при відсутності східнослов'янських апелятивних зв'язків) [34, с. 610, 658]. Втім наявність поряд із гідронімом *Ірпінь*, з одного боку, назв типу *Ірдинь*, *Ірклія*, *Ірша*, *Іршиця*, *Ірна*, *Ірниця* і под., а з другого – *Шипінь* (у бас. Тетерева, в одному з варіантів «древлянської легенди») дає підстави членувати назву *Ірпінь* на компоненти *Ір+пінь*, де *пінь* співвідноситься з індоар. *rapī* «вода, ріка» (щодо семантичного наповнення початкового компонента згаданих назв див. нижче). Компонент *rapī* «вода», «ріка» ми схильні вбачати і в низці інших східноєвропейських гідронімів, таких як *Пиня*, *Піна*, *Пінка*, *Пинянка*, *Панова*, *Паньова*, *Панівка*, *Паньківка*, *Паніква* (пор. *Pinkva* в Моравії, *Ponikwa* у Польщі, сербохорв. *Пониква*, *Пониквица*) і под.

6. *Uda, udra* «вода».

Винятково продуктивним в імено- й назвотворенні є санскритський апелятив

uda, udaka, udra – «вода» [38, с. 183, 191] з похідними *oda* «вологий, мокрий» та *uday* «водовитий». Термін *udra* формує, зокрема, індоар. *samudra* «море», «океан», де компонент *udra* «вода» доповнений префіксом збірності *sam-*. До і.-е. *udra* «вода» сходять і зоонім *видра* (пор. індоар. *udras* «видра», латис. *udris* «те саме», грец. (*h*)*ydros* «гідра; водяна змія»). Термін *uda* «вода» добре відомий і балтійським мовам [21, с. 61].

Серед східноєвропейських гідронімів до цієї словотвірної основи слід віднести назви *Уда* (з варіантами *Уди*, *Удой*, *Удай*), п. Сіверського Дінця, *Удиця*, п. Сейму, *Удські ровні* – ур. на Харківщині [28, с. 578], *Овда* в бас. Псла (з інакшим відбиттям вокалізму [34, с. 475, 664]), *Удава*, п. Псла (пор. у словотвірному й семантичному сенсах назви *Водава* на Тернопілля, *Вдова*, п. Прип'яті, *Удівець*, п. Гнилого Тікичу) [34, с. 446–447, 469] (докладніше про формант *-ава-* в гідронімах див. [31, с. 443 і далі, 578; 29, с. 167]), *Удай* (*Уда*, *Уданьє*), п. Сули (у зв'язку з формою *Уданьє* пор. санскр. *udanya* «водяний, водовитий»; пор. також р. *Утка*, власне – **Удка*, л. п. *Удая*, при *d > t* перед *k*, підтримане народно-етимологічним зближенням з рос. *утка* «качка»), *Одає* (ймовірно, дещо спотворене первісне *Удай*) та под. До переліку гідронімів із компонентом *uda* «вода», можливо, слід також віднести назви *Судость*, п. п. Десни, та *Суддівка*, п. Сейму [28, с. 539] з імовірним стягненням компонента *uda* «вода» та префікса *-su-*, що надає основному слову вищої якості (пор. *Судга* «Добровода», «Смачновода» – одна з назв священної Ганги).

Лексичний варіант *udra* «вода» представлений у назвах *Одра* (пол. та чес. *Odra*, нім. *Oder*) – річка у Центральній Європі

(бас. Балтійського моря), *Одра* (вар. *Надра*, *Недра*) – п. Ірванця на Чернігівщині, *Одровка* (вар. *Одра*, *Одровъ*, *Одровка*, *Адровъ* та ін.) – п. Дніпра [34, с. 63], *Одронка*, *Одринка*, *Audra*, *Audruvis* – річки в Литві [29, с. 88], *Удра*, *Удрай*, *Удрая*, *Удранка*, *Удрайка*, *Удринка*, *Удрега*, *Удруса* і под. Сюди ж, очевидно, слід долучити гідроніми типу *Видра*, *Видриця*, *Видричка*, *Видринка*, пол. *Wydra* (бас. Вісли та Одери), які В. Шульгач зводить до псл. **vydyra* (< **vydyrati*) з топографічною семантикою «річка (вода), яка видирає, підмиває берег» [36, с. 318] (пор. аналогічне тлумачення гідроніма *Драна*, *Друть*, латис. *Druve*, прус. *Drawe*) [32, с. 175] – «що силою води дере, вимиває яму» [7, с. 46]). Думається, наведена етимологія надлишкова, а зазначені назви достатньо пов'язати з апелятивом «вода», «річка», «та, що біжить», при тому, що санскритська дієслівна основа *dru* «бігти, текти, сочитися» (що міститься, зокрема, у назві р. *Штадру* «Стобіжна», пор. у семантичному і словотвірному сенсах потамонім *Стоход*, п. Прип'яті) справді віднаходить східноєвропейські аналоги (пор. рос. *дранать*, *удирать*, *даютъ дере*, укр. *дремунути*) й відбита в слов'янських гідронімах *Драва*, *Дрина*, *Друпа*, *Друть* та ін.

7. *Nadi* «вода», «ріка».

Санскритська основа *nada*, *nadi* «вода», «ріка», «потік» формує низку термінів, пов'язаних із водою, рікою. Серед таких *nadistuti* «величання річок» – ведійські величальні гімни на честь обоженних річок, якими здійснювали пожертвини та обряди. Компонент *nadi* входить як складова у назви річок, зокрема *Маханаді* «Велика ріка», *Деванаді* «Божественна ріка», *Сварганаді* «Небесна ріка», на означення Молочного Шляху

тощо. Розглядуваний термін входить і до назви *Панчанад* «П'ятиріччя» – іншої назви регіону Пенджаб у Північно-Західній Індії.

Є підстави припускати, що санскр. *nadi* «ріка» відбите і в назвах низки східноєвропейських гідронімів, зокрема р. *Надва* у бас. Верхнього Дніпра, оз. *Надове* у Києві та *Надків* на Київщині, р. *Надюнька*, п. Серебрянки, пот. *Нодьпотік*, п. Байлови на Закарпатті та ін. О. Трубочов слідом за О. Соболевським був схильний долучити сюди й назву словацької річки *Hornad* (*Горнад*), п. Тиси, споріднюючи її з санскр. *giri-nadi* «гірська ріка». Також він вказує додатково, що низка місцевих назв населених пунктів (і рік), відомих лише в Трансільванії і Банаті, містять цікаву основу *nad* – *Panade*, *Tashnad*, *Tushnad*, *Cenad*, причому назву *Panade* дослідник розкладає на *Pa+nade*, де *nade* споріднює з санскр. *nadi* «ріка» [33]. Для повноти картини вкажемо й на альтернативний варіант членування *Pana-de*, що знаходить аналогію в індоарійському гідронімі *Pani-da* «Яка дає воду», «Вододаєниця» (пор. *jala-da*, *ambu-da* «хмара», досл. «Давальниця води», а також семантично тотожний гідронім *Панда* в Криму та структурно близьку назву *Путреда* на Закарпатті, яку Ст. Наливайко тлумачить як «Дарувальниця синів» (індоар. *putra* «син»)) [20, с. 207].

8. *Var* «вода».

Ще одна широковживана індоарійська основа на позначення води – *var*, *vari* – має рефлексі у багатьох мовах зі значеннями, що стосуються води. До таких, зокрема, відносимо і *-ver-* в укр. *верба* (за аналогією до прус. *apewitwo* «верба», де *-ape-* «вода») [31, с. 198]. Назву *Годаварі* має нині найбільша й найдовша

ріка Південної Індії, назву її складають компоненти *Go+da+vari*, де *go* «корови, худоба», *da* «давати, дарувати», *vari* «вода, ріка», тож *Годаварі* означає «Річка, яка дарує худобу (багатство)». Розглядуваний компонент міститься і в індійських гідронімах *Варада* й *Варадан*, що з етимологічного й словотвірного поглядів тотожні східноєвропейським потамонімам *Вардан* (давня назва Кубані) й *Вардар* (на Балканах) (у зв'язку з назвою *Вардан* викликають інтерес гідроніми *Вердин*, *Ардан*, п. Пістинки (бас. Пруту), *Арданівка* – п. Боржави і под. Сюди ж стають і гідроніми типу *Йордан*, згадувані вище в контексті аналогічного значення другого їх компонента). Варто нагадати, що в українців *Йордан-Йордань*, або *Водохреща* – одне з найбільших християнських свят, що відзначається 19 січня. Цього дня винятково шанується «жива вода» самородних джерел, криниць і струмків.

Готський історик VI ст. з показовим у руслі нашої розмови іменем *Йордан* подає для Дніпра гунські назви *Вар* і *Варом*. Візантійський імператор Костянтин Порфирогенет (X ст.) дає ще одну, печенізьку, назву Дніпра – *Варух*. До гідронімів на *Вар-*, вочевидь, слід віднести й Геродотів *Оар* (Hist., IV, 123, 3), що його знаменитий галікарнасець зараховує до найбільших річок Надчорномор'я. А враховуючи ту обставину, що іншомовне *v* у давньогрецькій мові переважно передається як *h* (пор. санскр. *vira* «герой» – грец. *heros*, слов. *вода* – грец. *hydros* тощо), є підстави гадати, що саме термін *Vara*, який в іранській «Авесті» жвивався на означення райської обителі праведників, позначав і ту священну для скіфів місцевість поблизу Дніпрових порогів із численними могилами-курганами скіфських

царів, яку грек Геродот позначає як *Герри* (Hist., IV, 71).

До східноєвропейських гідронімів, які, на наш погляд, можуть виявляти зв'язок з індоар. *vara* «вода», відносимо, зокрема, назви типу *Вара*, *Варя*, *Варва*, *Вурва* (пор. низку назв *Warwa*, *Wurwa* у бас. Сяну та Вісли [34, с. 473]), *Варавенка*, *Варда*, *Варида* (пор. індоар. *vara-da*, *var-da*, *vari-da* «вододайна»), *Варла* (пор. індоар. *var-ga* «біжуча вода»), *Варага*, *Варагій*, *Варгедь*, *Варжа* (пор. *Апага* – *Апажа*), *Варджина*, *Варпа* (при близькому тлумаченні другого компонента), *Верпа*, *Вереп*, *Верепуть* (вар. *Верепінь*, при індоар. *pani* «вода, ріка»), *Варешка* (вар. *Вережка*, *Варижка*), *Варітин* (вар. *Варатин*, *Варетин*), *Ворскла* (*Вороскол*), а також низку гідронімів на *Бор-* – *Бориця*, *Боруха*, *Борівка* і под. Особливо цікавою у цьому розумінні видається назва *Вариводка*, п. Південного Бугу, де другий компонент *водка* є, по суті, калькою з першого; пор. цілковито непереконливу, як на нас, етимологію *Вариводка* < *Варивода* < укр. *варивода* «вередлива людина» [6, с. 61].

9. *Амби*, *амба* «вода».

Серед апелятивів з розглядуваною семантикою слід відзначити також індоар. *ambi*, *amba* «вода» [38, с. 83] (без достовірних іранських відповідників) [33, с. 35]. У прикладанні до східноєвропейської ономастики він згадувався, зокрема, в контексті тлумачення ойконіма *Тірамба* в Криму (пор. топонім *Туламба* у Пенджабі) й гідроніма *Ашамба* на Північному Кавказі, яку пов'язували з індоар. *Ашвамба* «Кінські Води», «Кінська (річка)», де індоар. *áśva* «кінь» [38, с. 114]. З індоар. *ambi* «вода», ймовірно, слід співвіднести й назву р. *Омбиш* на Чернігівщині, п. Остра [28, с. 398].

10. *Dub* «тонуть», «поринати».

Індоарійська основа *dub* має значення «тонуть», «поринати», «потопати», звідки й санскр. *dubava* «глибина» [38]. Тож не виключаємо, що саме з такою специфікою водного об'єкта слід пов'язати й принаймні частину назв із «дубовою» семантикою, нерідкісних, зокрема, у балтійській гідронімії [32, с. 184], тим більше, що в науковій літературі спеціально відзначалася та обставина, що пошук прийнятної семантики в даному разі доцільно вести саме поза слов'янською лексикою [9, с. 44-45]. До східноєвропейських гідронімів із цим компонентом можна віднести, зокрема, найменування *Дупа* (вар. *Duba*), *Дубна*, п. Упи (при цьому звертає на себе увагу значна кількість гідронімів із компонентом **Дубьн-* у водозборі Оки) [9, с. 137], *Рідкодуб*, *Чорнодуб* (п. Глибички (!)) і под.

У зв'язку з розглядуваною основою годі оминати увагою і фрагмент оповіді руського літописця про те, що під час хрещення киян, коли дерев'яний ідол бога Перуна скинули зі Старокиївської гори у воду, кияни гукали: «Видибай, боже!», що нібито мало означати «Впливай, боже!». Якщо *дубати*, близьке до *тонити*, означає «тонуть, поринати», то *видубати*, вочевидь, має означати «впливати, виринати». Недарма місце, де ідола прибило до берега, назване *Перунова Рінь*, де *рінь*, найімовірніше, споріднене з *рин* у дієсловах *поринати*, *виринати* (пор. Шевченкове: *неначе човен в синім морі то виринав, то потопав*).

11. *Nar, ner* «вода», «води».

Згідно з уявленнями арійських народів, річкові, снігові й дощові води вважалися чоловічими й означувалися *nara* «самець, чоловік, муж; первісні води», на протизвагу «жіночим», земним, водам

криниць, джерел, колодязів. У ведійській і поведійській міфологіях *nara* означає водну стихію взагалі. Згаданий термін становить певний інтерес у зв'язку зі значною стійкістю в гідронімії Євразії та присутністю у численних гідронімах, мовах та міфологічних традиціях. Так, у давньовірменській міфології ім'я *Nar* мала богиня води, морів, дощів, рік, джерел, відома також у хетів і хуритів. У греків морський бог називався *Нерей*, а його п'ятдесят дочок – *нерейди*.

Гідронімна основа *nar-/ner-* досить характерна і для балтійської території [32, с. 156]. Ще М. Погодін свого часу висловив припущення про те, що наявність гідронімів з коренем *nar-/ner-* слід вважати характерним реліктом балтійської колонізації, пор. *Нарев*, п. п. Зах. Бугу, *Нара*, л. п. Оки, прус. *Narien, Narussa, Ponarinne*, лит. *Nėris, Nārurė*, латис. *Nāružas* [32, с. 5] тощо. Серед східноєвропейських гідронімів із терміном *nor-ner* в основі відзначимо назви *Нерич* (*Нерычь, Нерчь*), *Неретва*, *Нересня* (*Нересна*), *Нережа* (*Нерижа*), *Норин*, *Норинка*, *Нориця*, *Норець*, *Нурець*, *Норична*, *Норова*, *Нератва* (*Неретва*) і под. Очевидно, саме зв'язком із основою *nar* «вода» слід пояснити і виняткову продуктивність терміна «нора» у гідронімії [24, с. 64, 66-69].

12. *Sar-//sri-* «сочитися», «текти», «бігти», «плинути».

Огляд гідрооснов семантичного гнізда «вода», «ріка» був би неповним без дієслівної основи *sar-//sri-* «сочитися», «текти», «бігти», «плинути» [38, с. 1244]. Згадана основа формує такі санскритські терміни, як *sara* «вода, сік, нектар»; *sara, sarani* «струмінь, потік, струмок» (пор. *Сереня*, п. Стоходу);

saras «водойма», відбите, зокрема, у назві знаменитої ріки-богині *Sarasvati*; *sarasi* «ставок; калюжа»; *sira* – «річка»; *sarit* «потік, ріка» тощо [38]. *Набгасаріт* «Небесна ріка» – ще одне санскритське означення Молочного Шляху і священної ріки Гангу, яка, за міфами, спершу текла на небі. Назву складають санскр. *nabha*+*sarit*, де *nabha* «небо», а *sarit* «ріка», досл. «текуча, плинна».

Із санскр. *sarit* «потік», «ріка», вочевидь, споріднена назва *Серет* (рум. *Siret(ul)*), що її має велика буковинська ріка (вперше у Костянтина Порфірогенета: *Σέρετος* (De adm. imp., 38.71), поряд із *Σαρᾶτ* (42.63)), п. Дунаю (є *Серет* і п. Горині) [9, с. 110; 35, с. 34]. Сюди ж стає і назва *Серетель* – п. Малого Серету, що означає «Серетова», «Належна до Серету». В науці висловлювалися припущення, що й архаїчне *Славута* (*Славутич*) та його литовський аналог *Slavanta* могли б пояснюватися від дієслівної основи зі значенням «текти» [34, с. 565] (пор. санскр. *sravanti* «потік», «ріка»). З д.-інд. *snāuti* «сочитися, текти» зближували й гідронім *Снов* [27, с. 149], а іранський варіант індоар. *sar-//sri-* «текти» – *har-* знаходили у назві *Хоронуть* (вар. *Хоронуд*) – п. Іпуті [32, с. 228].

Основа *sar* має і форму *sr-sri*, яка на слов'янському ґрунті дала *ср* з протетичним *т* (як у *струмінь*, *струмок*, англ. *stream*) [34, с. 536] і відбилася у гідронімах типу *Стрий*, *Стрина* (за С. Вербичем, від прасл. **strypa* < i.-e. **srū-* «текти, струмувати» із вставним *-t-* на слов'янському ґрунті й *-p-* розширювачем структури кореня; детальніше див.: [6, с. 53]), *Струга*, *Стрвігор*, *Стрв'яз*, *Стрина*, *Стринавка* і под.

Оскільки терміни на *sar-sara-saras* пов'язані з водою, вони, закономірно,

мають і семантичний нюанс «вологий, мокрий» і можуть споріднюватися з укр. *сирий*. Тож до наведеного вище переліку можна долучити й принаймні деякі з численних «сирих» річок, як *Сирень*, *Сирець*, *Сириця*, *Сировиця*, *Сирувата*, *Сироватка* тощо [28, с. 502].

Компонент *sar-* міститься і в санскр. *abhisar* «обтікати», де *abhi-* – префікс зі значенням «довкола, довкруг, зусебіч» – тотожний українському префіксу *обо-об-о*, а *sar* – «текти, плинуги». У зв'язку з цим привертає увагу гідронім *Описар* – нині болото й річка, п. п. Лозуватки, що впадає в Азовське море. Як можна висувати із назви *Описар*, річка в якомусь місці могла роздвоюватися, «обтікати» якусь перепону (острів, скелю, косу) і текти двома шляхами. В Україні є р. *Обитік*, п. Деркулу, б. *Обитік*, п. Мокрих Ялів, р. *Обитічка*, п. Псла та коса *Обиточна* (коса, власне, й передбачає ідею обтікання) [34, с. 528]. Річка *Обиточна* засвідчена і як п. Кільтичії (пор. принагідно словотвірний характер назв *Кіль-тичія* і *Оби-тічна*). Цікава в цьому плані й назва *Пісара* (наголошене кінцеве *a*) – п. Качі в Криму, що її О. Трубачов розкладає на *ani+sara*, хоч і не пояснює значення компонентів, а загально тлумачить «притока» [33, с. 203]. Не виключена можливість, що до цього ряду стають і гідроніми *Писарева*, *Писарівка*, *Писарівчина*, *Писарівська* й под. На думку О. Трубачова, сучасна Білосарайська коса у північно-східній частині Азовського моря вкупі з записами *Palastra* (XV в.) і *Balisera* (XVII ст.) й собі може відбивати місцеве індоар. **pari-sara-* «обтікання, обхід», пор. д.-інд. *parisara-* «округа, окружність», *parisara-* «ходіння навколо» (пор. також *Παρίσαρα*, місто в Індії (Ptol. VII, 2, 23)) [33, с. 203].

Окрім наведених вище індоіранських та індоарійських основ зі значенням «вода» «річка», в літературі неодноразово відзначалися випадки використання у цій ролі інших індоіранських апелятивів з аналогічним значенням. Зокрема, назву *Суній* споріднювали з індоар. *su-reya, su-reu*, де *Су-* – префікс, що надає слову вищої якості, а *нея, пей* – «вода» (досл. «питне», «питоме», «те, що п'ють»), і тлумачили як *Добра Вода, Добровода, Доброводка, Доброрічка* (при тому що *Доброводка* – п. Супою). Гідроніми типу *Руда* зводили до д.-перс. *rautah-* «річка» [34, с. 478], *Сукель (Сукіль)* – до індоар. *kula* «річка» (пор. також *Кулявка*, п. Чорновідки у бас. Дністра). Компонент, споріднений з осет. *fürd, ford* «велика ріка» [1, с. 485-486], вбачали, зокрема, у назвах р. *Прут* (д.-грец. *Πόρτα*) [35, с. 35], п. Дунаю, *Артополот*, п. Сули, *Сліпород* (нібито від с.-іран. **san-pord, *san-ford* «з'єднання», «злиття» [34, с. 583-584]), де гідронімна модель із префіксом *san-, sam-*, відома й індоарійським мовам, виражає ідею сукупності, збірності, з'єднання, злиття. Очевидно, саме в цьому контексті слід шукати відповідь на питання про тлумачення назви *Самара*, як і топоніма *Самбор* у міжріччі Стрвжа та Дністра (О. Трубачов тлумачить його як **Samb-bar-* «злиття, з'єднання») [34, с. 684]. Прикметно, що санскриту відома й дієслівна основа *śamb-* «накопичувати, збирати» [38, с. 1055]; у зв'язку з цим характерним видається означення Костянтином Порфирогенетом Києва *Σαμβατάς*, що описується в джерелі як місце збору човнів-однодеревок (пор., втім, санскр. *śambin* «човняр», «весляр», де *-in* – суфікс діяча) [38, с. 1055].

Прикметно, що практично цілковита відсутність гідрографічних номенклатурних слів серед гідронімів слов'янського походження давали дослідникам підстави припускати, що згаданий семантичний тип був продуктивний до формування відомої нам системи слов'янської гідрогеографічної номенклатури, а історично засвідчена слов'янська гідрографічна термінологія сформувалася вже після занепаду (або значного ослаблення) переходу термін → гідронім як особливого словотворчого процесу в індоєвропейській гідронімії [9, с. 47].

Таким чином, підсумовуючи наведений у статті матеріал, зауважимо, що теза про індоіранський пласт у східноєвропейській гідронімії переконливо верифікується гідронімним матеріалом. Йдеться, зокрема, про незаперечний факт відбиття у гідронімії Східної Європи низки індоіранських й – вужче – індоарійських термінів на позначення води, ріки – *ap (apsu), danu, sindhu, jala, pani, uda (udra), nadi, vār, ambu, dub, nar* та ін., що, з огляду на специфіку гідроніміки як особливої ономастичної категорії, а також виходячи з семантичної типології гідронімних найменувань, дає підстави вважати цю частину гідронімікону одним із найбільш архаїчних шарів східноєвропейської гідронімії, що сходиться у своїх витоках до періоду індоєвропейської мовно-культурної спільності. Вкупі з даними суміжних історичних дисциплін (зокрема, новітніх даних ДНК-генеалогії) [16] ця обставина надає нових вагомих додаткових підстав розглядати терени Східної Європи в контексті найдавніших доль індоєвропейських народів. Що, своєю чергою, обумовлює методологічну потребу перегляду

традиційної концепції паніранізму у підходах до тлумачення східноєвропейської (зокрема, скіфсько-сарматської) ономастики у бік ширших індоіранських (арійських) інтерпретацій, розширює перспективу тлумачення східноєвропейської гідронімії за рахунок індоарійської мовно-культурної традиції.

Отже, хоча процес перемін у сучасному індоєвропейському мовознавстві відбувається непросто, значно більш важливо, що дослідження проблем східноєвропейської ономастики, на наше переконання, перебуває на правильному шляху. І якщо на початку ХХ ст. дослідники задовольнялися тим досягненням, що було викрито іранський характер скіфських мовних залишків, вже наприкінці минулого століття постало питання про «нескіфське (неіранське) у скіфському» [33, с. 157]. Сучасні ж пошуки слідів суміжного індоарійського (праіндійського) мовного шару слід розглядати як цілком закономірне продовження цієї тенденції. Припускаємо, що якби дослідження мови скіфів розпочали свого часу не іраністи, а індологи, концепція давньої східноєвропейської історії виглядала б нині цілковито інакше. Відтак є вагомими підстави сподіватися на те, що розуміння необхідності звернення до мовної та культурної традиції індоіранських (арійських) народів у дослідженні найдавніших доль східноєвропейського терену стане, нарешті, частиною історичної самосвідомості сучасного дослідника індоєвропейської тематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. Москва; Ленинград, 1958. 657 с.
2. Абаев В. Осетинский язык и фольклор. Москва; Ленинград, 1949.
3. Агеева Р. Гидронимия русского северо-запада как источник культурно-исторической информации. Москва, 2004. 256 с.
4. Агеева Р. Происхождение имен рек и озер. Москва, 1985. 144 с.
5. Бубенок О. Некоторые параллели в материальной культуре населения украинского Поднепровья и Северо-Западного Кавказа (к вопросу об адыгославянских связях). *Боспорские исследования*. Вып. XXVI. Симферополь-Керчь, 2012. С. 290-313.
6. Вербич С. Наукове й ненаукове в етимології онімної лексики. *Вісник НАН України*. 2010. № 2. С. 50-68.
7. Вербич С. Слов'янська мовна спадщина в гідроніміконі Нижнього Дністра. *Мовознавство*. 2013. № 1. С. 43-50.
8. Вербич С. Українська ономастика: перспективи розвитку. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 73-80.
9. Гідронімія України у її міжмовних та міждіалектних зв'язках. Київ, 1981. 262 с.
10. Гордеев А. Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портланах XIV-XVII веков. Киев, 2014. 478 с.
11. Грантовский Э. Индоиранские касты у скифов. Москва, 1960.
12. Гулиева Л. Тюркская гидронимия Кубани. *Советская тюркология*. 1976. № 2. С. 50-56.
13. Кейпер Ф. Труды по ведийской мифологии. Москва, 1986. 196 с.
14. Корпус боспорских надписей. Москва; Ленинград, 1965. 962 с.
15. Межжеріна Г. Структурна організація семантичних одиниць (поле-лексико-семантична група-слово). *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2002. Вип. 5. С. 114-126.
16. Наливайко С. ДНК-генеалогія у структурі етнологічного знання: проблеми міждисциплінарної взаємодії. Україна й українство в етнокультурних процесах. Київ, 2017. С. 111-129.

17. Наливайко С. «Індоевропейська проблема» як вузлова проблема етнокультурної історії Східної Європи. Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення. Київ, 2017. С. 58-72.

18. Наливайко С. Ще раз про перспективи індоіранських ономастичних студій (до дискусії історика й лінгвіста). *Українознавство*. 2017. № 1-2. С. 153-169.

19. Наливайко Ст. Індійський міф. Український коментар. Київ, 2012. 568 с.

20. Наливайко Ст. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ, термінів і понять (на індоіранському матеріалі). Київ, 2008. 360 с.

21. Непокупний А. Балтійські родичі слов'ян. Київ, 1979. 184 с.

22. Непокупный А. Балто-северославянские связи. Киев, 1976. 227 с.

23. Никонов В. Введение в топонимику. Москва, 1965. 184 с.

24. Петров В. Етногенез слов'ян. Київ, 1972. 215 с.

25. Раевский Д. Мир скифской культуры. Москва, 2006. 598 с.

26. Ростовцев М. Эллинизм и иранство на юге России. Петроград, 1918. 190 с.

27. Санскритско-русский словарь. Москва, 1978. 895 с.

28. Словник гідронімів України. Київ, 1979. 781 с.

29. Стрижак О. Етніонімія Геродотової Скіфії. Київ, 1988. 224 с.

30. Стрижак О. Назви річок Полтавщини. Київ, 1963. 112 с.

31. Таранець В. Арії. Слов'яни. Руси. Походження назв Україна і Русь. Одеса, 2004. 296 с.

32. Топоров В., Трубачев О. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва, 1962. 271 с.

33. Трубачев О. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва, 1999. 320 с.

34. Трубачев О. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этнические интерпретации. Москва, 1968. 288 с.

35. Шрамм Г. Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках. Москва, 1997. 155 с.

36. Шульгач В. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). Київ, 1998. 368 с.

37. Янко М. Топонімічний словник України. Київ, 1998. 430 с.

38. Monier-Williams M. A dictionary, English and Sanskrit. Oxford, 1964. URL: <http://www.sanskrit-lexicon.unikoeln.de/scans/MWEScan/2013/web/webtc2/index.php> (дата доступу: 1.11.2018).

39. Rozwadowski J. Studia nad nazwami wód słowiańskich. Kraków, 1948. 344 s.

40. Tavernier J. Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B.C.): Linguistic Study of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts. Leuven; Paris, 2007. 850 p.

REFERENCES

1. ABAYEV, V. (1958). *Historical and Etymological Dictionary of the Ossetian Language*. Vol. 1. Moscow, 657 p. [in Rus.]

2. ABAYEV, V. (1949). *Ossetian Language and Folklore*. Moscow. [in Rus.]

3. AGEYEVA, R. (2004). *Hydronymy of the Russian North-West as a Source of Cultural and Historical Information*. Moscow, 256 p. [in Rus.]

4. AGEYEVA, R. (1985). *The Origin of the Names of Rivers and Lakes*. Moscow, 144 p. [in Rus.]

5. BUBENOK, O. (2012). Some Parallels in the Material Culture of the Population of the Ukrainian Dnieper Region and the North-Western Caucasus (the issue of Adyghe-Slavic relations). *Bosporskiye issledovaniya* (Bosporus Studies), Vol. XXVI. Simferopol; Kerch, pp. 290-313. [in Rus.]

6. VERBYCH, S. (2010). The Scientific and Non-Scientific in the Etymology of the Onymic Vocabulary. *Visnyk NAN Ukrayiny* (NAS of Ukraine Bulletin), (2), pp. 50-68. [in Ukr.]

7. VERBYCH, S. (2013). Slavic Linguistic Heritage in the Hydronymicon of the Lower

- Dniester. *Movoznavstvo* (Linguistics), (1), pp. 43–50. [in Ukr.]
8. VERBYCH, S. (2010). Ukrainian Onomastics: Prospects for Development. *Ukrayinska mova*. (Ukrainian Language), (3), pp. 73–80. [in Ukr.]
9. *Hydronymy of Ukraine in Its Interlingual and Inter-Dialect Connections* (1981). 262 p. [in Ukr.]
10. GORDEYEV, A. (2014). *Toponymy of the Black and Azov Sea Coasts on Portolan Charts in the 14th–17th Centuries*. Kyiv, 478 p. [in Rus.]
11. GRANTOVSKIY, E. (1960). *Indo-Iranian Castes of the Scythians*. Moscow. [in Rus.]
12. GULIYEVA, L. (1976). Turkic Hydronymy of the Kuban. *Sovietskaya tyurkologiya* (Soviet Turkic Studies), (2), pp. 50–56. [in Rus.]
13. KEYPER, F. (1986). *Proceedings on Vedic Mythology*. Moscow, 196 p. [in Rus.]
14. *Collection of Bosporian Inscriptions*. (1965). Moscow, 962 p. [in Rus.]
15. MEZH ZHERINA, H. (2002). Structural Organization of Semantic Units (field-lexical semantic group-word). In: *Aktualni problemy ukraïnskoi linhvistyky: teoriia i praktyka. Zb. nauk. prats.* (Topical Problems of the Ukrainian Linguistics: Theory and Practice. Collected Scientific Works), (5), pp. 114–126. [in Ukr.]
16. NALYVAIKO, S. (2017). DNA Genealogy in the Structure of Ethnological Knowledge: Problems of the Interdisciplinary Interaction. In: *Ukraina i ukraïnstvo v etnokulturnykh protsesakh. Zb. nauk. prats.* (Ukraine and Ukrainians in Ethnocultural Processes. Collected Scientific Works). Kyiv, pp. 111–129. [in Ukr.]
17. NALYVAIKO, S. (2017). “The Indo-European Problem” as a Cornerstone of the Ethnocultural History of Eastern Europe. In: *Ukraine and Ukrainians in Ethnocultural Processes: Conceptual Generalizations*. Kyiv, pp. 58–72. [in Ukr.]
18. NALYVAIKO, S. (2017). Once again about the Perspectives of the Indo-Iranian Onomastic Studies (revisiting the discussion of the historian and the linguist). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1–2, pp. 153–169. [in Ukr.]
19. NALYVAIKO, St. (2012). *An Indian Myth. A Ukrainian Commentary*. Kyiv, 568 p. [in Ukr.]
20. NALYVAIKO, St. (2008). *A Thousand Newest Interpretations of Ancient Ukrainian Names, First Names and Surnames, Terms and Concepts (based on the Indo-Iranian material)*. Kyiv, 360 p. [in Ukr.]
21. NEPOKUPNYI, A. (1979). *Baltic Relatives of the Slavs*. Kyiv, 184 p. [in Ukr.]
22. NEPOKUPNYI, A. (1976). *Baltic-Northern Slavic Ties*. Kyiv, 227 p. [in Rus.]
23. NIKONOV, V. (1965). *Introduction to Toponymy*. Moscow, 184 p. [in Rus.]
24. PETROV, V. (1972). *Ethnogenesis of the Slavs*. Kyiv, 215 p. [in Ukr.]
25. RAYEVSKIY, D. (2006). *The World of the Scythian Culture*. Moscow, 598 p. [in Rus.]
26. ROSTOVTSEV, M. (1918). *Hellenes and Iranians in Southern Russia*. Petrograd, 190 p. [in Rus.]
27. *Sanskrit-Russian Dictionary* (1978). Moscow, 895 p. [in Rus.]
28. *Dictionary of Hydronyms of Ukraine* (1979). Kyiv, 781 p. [in Ukr.]
29. STRYZHAK, O. (1988). *Ethnonymy of Herodotus’ Scythia*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]
30. STRYZHAK, O. (1963). *The Names of the Rivers in Poltava Region*. Kyiv, 112 p. [in Ukr.]
31. TARANETS, V. (2004). *Aryans. Slavs. Rus People. The Origin of the Names Ukraine and Rus*. Odesa, 296 p. [in Ukr.]
32. TOPOROV, V., TRUBACHOV, O. (1962). *Linguistic Analysis of Hydronyms of the Upper Dnieper*. Moscow, 271 p. [in Rus.]
33. TRUBACHOV, O. (1999). *Indoarica in the Northern Black Sea Region*. Moscow, 320 p. [in Rus.]
34. TRUBACHOV, O. (1968). *The Names of the Rivers of the Right-Bank Ukraine. Word Formation. Etymology. Ethnic Interpretations*. Moscow, 288 p. [in Rus.]

35. SHRAMM, G. (1997). *Rivers of the Northern Black Sea. Historical and Philological Study of Their Names in the Early Centuries*. Moscow, 155 p. [in Rus.]
36. SHULHACH, V. (1998). *The Pra-Slavic Hydronymy Fund (a reconstructed fragment)*. Kyiv, 368 p. [in Ukr.]
37. YANKO, M. (1998). *Toponymic Dictionary of Ukraine*. Kyiv, 430 p. [in Ukr.]
38. MONIER-WILLIAMS, M. (1964). *A Dictionary, English and Sanskrit*. [online] Oxford. Available at: <http://www.sanskrit-lexicon.unikoeln.de/scans/MWEScan/2013/web/webtc2/index.php> (Accessed 1 Nov. 2018) [in Eng.]
39. ROZWADOWSKI, J. (1948). *Studies of the Names of Slavic Waters*. Kraków, 344 p. [in Pol.]
40. TAVERNIER, J. (2007). *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550–330 B.C.): Linguistic Study of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*. Leuven; Paris, 850 p. [in Eng.]

Нині вже цілком очевидно, що саме звернення до мовного, культурного, міфологічного спадку індоарійських народів у багатьох випадках дає змогу надати аргументованих і переконливих відповідей на численні питання, які не можуть настільки або більш вдало бути пояснені із залученням власне іранської традиції. Тож на порядку денному стоїть завдання узагальнення й систематизації цього вже значного на сьогодні матеріалу, що його ми водночас розглядаємо і в контексті додаткового обґрунтування й верифікації означеного наукового напрямку.